

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ» (ПУЕТ)**

**ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД ІМЕНІ ІВАНА ТА ЮРІЯ ЛИП (ОДЕСА)**

ДЕВ'ЯТИ ЛИПІВСЬКІ ЧИТАННЯ

**МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-
ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

(м. Полтава, 11-12 травня 2018 р.)

**Полтава
ПУЕТ
2018**

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

❖ кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова **Олександр Музичко** (Одеса) **УЧАСТЬ УРОДЖЕНЦІВ ПОЛТАВЩИНИ У БОРОТБІ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЗА ВЛАСНУ КУЛЬТУРУ, ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ, ДЕРЖАВНІСТЬ** (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.);

❖ доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Одеського державного університету внутрішніх справ **Віктор Савченко** (Одеса) **УКРАЇНСЬКА ОДЕСА І «ОДЕСЬКА СІЧ»**;

❖ кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук Одеської національної академії харчових технологій, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова **Олександр Шишко** (Одеса) **КОМІСАР МІСТА ІВАН ЛИПА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ОДЕСИ** (березень-травень 1918 р.);

❖ кандидат історичних наук, історик, краєзнавець **Віктор Ревегук** (Полтава) **ПОЛТАВСЬКЕ ПРОТИБІЛЬШОВИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ**;

❖ доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури і компаративістики Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка **Ірина Руснак** (Вінниця) **ХУДОЖНІЙ СВІТ ОПОВІДАННЯ «ГАРКАВИЙ» ЮРІЯ ЛИПИ**;

❖ доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса **Віра Просалова** (Вінниця) **ХРОНОТОП ЗУСТРІЧІ В НАРИСІ ЮРІЯ ЛИПИ «ПЕТЛЮРА»**;

❖ доктор філологічних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка **Світлана Ленська** (Полтава) **ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ОПОВІДАННЯХ ЮРІЯ ЛИПИ «ЗУСТРІЧ ЛІТЕРАТОРІВ» І «ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ»**;

ХУДОЖНІЙ СВІТ ОПОВІДАННЯ «ГАРКАВИЙ» ЮРІЯ ЛИПИ

Актуальність теми дослідження. Історія «Гаркавого» розпочалася 1928 року, коли Юрій Липа надіслав оповідання й одну зі своїх балад у «Літературно-Науковий Вістник». Дмитро Донцов опублікував «Параду вночі» в червневому номері часопису того ж року³¹⁹ і порекомендував авторові зосередитися на написанні поетичних творів.

Молодий письменник гостро відреагував на пораду редактора і припинив співпрацю із часописом на кілька років: «Щодо Ваших ласкавих запитань писати виключно вірші і покинути писати новелі, – то, на жаль, мушу заявити, що в літературній своїй діяльності так само мало шукаю в Вас порад, як Ви, скажім, у мене в своїй політичній. Оскільки ж цим Ви хочете сказати, що не будете більше приймати моїх новель, то прошу дуже відіслати того нещасливого «Коменданта Гарк.» на мою адресу (Drewniana 10/m. 1) і тим самим закінчимо справу мого фактичного співробітництва в ЛНВ»³²⁰.

Рукопис повернувся до Варшави і був опублікований тільки 1937 року в дванадцяти числах популярного ілюстрованого щоденника «Новий час» Івана Тиктора³²¹. На цей час Ю. Липа вже видав три томи малої прози про національно-визвольні змагання українців 1917–1921 рр. під однією назвою – «Нотатник» під знаком відродженого ним сімейного видавництва «Народній Стяг». Однак з якоїсь причини до жодного з томів «Гаркавого» не було включено. У наш час оповідання перевидано в збірнику «Час людини: поезії та проза» (2016)³²². Малодоступність твору позначилася на його рецепції; ніхто із сучасних літературознавців поки що не цікавився ним фахово.

³¹⁹ Липа Ю. Парада вночі // Літературно-Науковий Вістник. – Львів, 1928. – Т. 46, кн. 6. – С. 97–98.

³²⁰ Липа Ю. Лист до Дмитра Донцова від 10 березня 1929 року // Сварник Г. Листування Юрія Липи з Дмитром Донцовим. – https://www.academia.edu/10328009/Листування_Юрія_Липи_з_Дмитром_Донцовим.

³²¹ Липа Ю. Гаркавий: новела // Новий час – Львів, 1937. – 1 січня (Ч. 1). – С. 6; 2 січня (Ч. 2). – С. 4; 3 січня (Ч. 3). – С. 4; 5 січня (Ч. 4). – С. 4; 12 січня (Ч. 5). – С. 4; 13 січня (Ч. 6). – С. 4; 15 січня (Ч. 7). – С. 6; 16 січня (Ч. 8). – С. 6; 18 січня (Ч. 9). – С. 4; 20 січня (Ч. 10). – С. 8; 21 січня (Ч. 11). – С. 6; 22 січня (Ч. 12). – С. 8.

³²² Липа Ю. Гаркавий // Липа Ю. Час людини: поезії та проза / упоряд., вступ. стаття та прим. С. Кучеренко. – Харків : Фоліо, 2016. – С. 320–342.

Метою статті є аналіз специфіки художнього світу оповідання «Гаркавий» у системі взаємозв'язків *часу – простору – людини*.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в українському літературознавстві вперше запропоновано послідовне осмислення художнього світу маловідомого твору Юрія Липи.

Виклад основного матеріалу. Події оповідання відбуваються в перші роки українських національно-визвольних змагань. Головний герой твору – 19-літній портупей-юнак [старший вихованець військового училища – І. Р.] Гаркавий. Його прізвище винесено в сильну позицію – заголовок. Письменник експліцитно анонсує, що основну увагу буде зосереджено на постаті персонажа, формуванні його внутрішнього світу і реакції на світ навколишній. Останній представлений в оповіданні охопленими національно-визвольною боротьбою українськими містами, хуторами, подіями, людьми різних національностей і політичних поглядів, речами тощо. Онтологічні складові художнього світу твору – час і простір – дозволяють проінтерпретувати авторську концепцію людини, представлену головним персонажем.

Оповідання відкривається описом просторової опозиції *місто – кавалерійська школа старшин*. Географічний топонім у тексті не вказаний; ні початковий опис, ні подальший урбаністичний пейзаж не містять ніяких самобутніх, унікальних рис. Безіменність, непізнаваність, очевидно, мала маркувати для читача типовість міста, в якому розгортаються події.

Своєрідну «ідентифікацію» автор передає ощадно: «Окремо було місто зелене, південне, степове, а окремо – кавалерійська школа старшин. Зовсім окремо, самотійно»³²³. Значно детальніше виписано вигляд розташованої в місті школи майбутніх кіннотників: «Назовні школа, як королівство – окрема. Назовні школа – то лінія муру. Блакитна, камінна бинда однаковості. З однаково притесаних, примурованих камінців – мур довкола школи. Видовжені чотирикутники касарень, уставлені рівно, один коло одного, поблискували в

³²³ Липа Ю. Гаркавий. – С. 320.

сонці зеленою й блакитно сірою бляхою. Потім, під червоною бляхою – пакгаузи, арсенал і кухні. Потім білили плями відкритих манежів, зеленіли присадки коло старшинських квартир. Серед будинків цілий день, без кінця – гострі вигуки начальників, помірний грім збройної ходи, сурма і рясний тупіт копит, барабани, й, часами, наглий регіт, і, врешті, хорова, тонкостанна пісня в сідлі, задирлива, з висвистом пісня»³²⁴.

Саме тут маємо ключ для розкодування назви південного міста. Подібних кавалерійських шкіл у царській Росії було кілька, одна з яких розташовувалася в Єлисаветграді [тепер Кропивницький – І. Р.] і тривалий час готувала офіцерські кадри для кавалерійських частин царської армії. Ось які нотатки про улюблене місто залишив представник відомої єлисаветградської династії Георгій Ерделі: «Пишалося місто своїм кавалерійським юнкерським училищем (таких училищ було в Росії всього три: в Єлисаветграді, в Петербурзі – знамените Миколаївське – і в Твері). Займало воно колишній палац, побудований за імператора Миколи I <...>. Палац складався з трьох корпусів суворої архітектури; ці три корпуси і манеж обрамляли величезний плац <...> для верхової їзди, скачок, навчань та іншого, який був ще оточений широкою смугою саду з прекрасними алеями і скверами. Там стояли столики під навісами, грала музика і подавалося морозиво: публіка сідала за столики і крізь зелень спостерігала за вольтижуванням юнкерів. Саме по собі місто було гарненьке: багато зелені <...>»³²⁵. Розлога цитата дає можливість виявити чимало деталей в описі міста й училища, на які натрапляємо і в аналізованому оповіданні Юрія Липи. Тож є всі підстави твердити, що зображені в зав'язці події розгортаються в Єлисаветграді.

Опис кавалерійської школи містить низку сенсорних образів. Юрій Липа не просто називає звуки, що лунають на подвір'ї вишкільного закладу, а дає їм оцінку за певними параметрами: ритмічністю (грим збройної ходи *помірний*), висотою (вигуки начальників *гострі*, пісня *задирлива, з висвистом*), тембром

³²⁴ Липа Ю. Гаркавий... – С. 320.

³²⁵ Ерделі Г. Воспоминания // Московский журнал. История Государства Российского. – 2009. – № 1(2017). – С. 6.

(тупіт копит *рясний*), гучністю (регіт *наглий*). Одним звуковим штрихом зображено навіть курсантів кавалерійської школи (пісня *тонкостанна в сідлі*).

Наступний абзац містить непрямі темпоральні ідентифікатори, що уточнюють часову характеристику зображуваної картини і вказують на пору року і час доби: «*Цього червеневого дня сонце палило простовіч землі, і від того сонця – низько поприпадали білі будинки, кущі, акації, і жовта пилюжка неохоче будилася з-під кінських копит. Аж мертве було це полудне від спеки [курсив мій – І. Р.]*»³²⁶. Щоправда, слів-конкретизаторів опис не містить (наприклад, не вказано, літо якого саме року зображено в тексті); уточнити часовий діапазон подій можна тільки за допомогою контексту.

Кавалерійська школа старшин автономна і, на відміну від решти міста, живе своїм особливим ритмом. Щоденна муштра, рутина юнацького побуту – все розписано за жорстким приписом кавалерійського статуту. Тут, в замкненому просторі військового навчального закладу, відбуваються події, що кардинально змінюють життя портупея-юнака Гаркавого.

Делімітатом між двома протилежними світами, що не перетинаються між собою, є «лінія муру. Блакитна, камінна бинда однаковості. З однаково притесаних, примурованих камінців – мур довкола школи»³²⁷. По один бік стіни розташовувалася школа з розміреним порядком, мудрим начальником – полковником Курилом, співчутливими товаришами та «хвацьким і надутим» ротмістром Анохиним. По інший бік – дзвінке південне місто.

Гаркавий – достойний учень школи, він – першень. Однак простір школи через незрозумілу неприязнь і навіть ворожість ротмістра до вихованця поступово стає непривітним до нього. І допоки юнак терпляче зносить каверзи і підступи навчителя, непроникність кам'яної огорожі довкола школи залишається доконаним фактом. Коли ж терпець вривається, Гаркавий верхи на коні долає табуйовану межу і тікає від несправедливих нападок і глузувань у простір міста: «За високим блакитним парканом zostались, зсіріли, змаліли військова

³²⁶ Липа Ю. Гаркавий... – С. 320.

³²⁷ Там само.

школа, її клопоти, привабливості, розміреності...»³²⁸.

Подолавши кам'яний мур-межу, юнак-портупей опиняється у відкритому, не лімітованому нічиєю волею просторі міста. Опис Єлисаветграда у наступних епізодах насичений позитивною, навіть рятівною для головного героя семантикою. Зелені елисаветградські вулиці та буйні садки околиць приязно зустрічають втікача. Урбаністичну картину виписано як повну протилежність до опису кавалерійської школи з її посиленням режимом, тренуваннями і напруженою обстановкою. Безжурна атмосфера міських вулиць і закутків досить контрастно відтіняє останній день побуту Гаркавого у школі, що підкреслено зовсім іншою, ніж у попередній картині, звуковою палітрою: «<...> їхав у гаморі південного міста, в дзенькоті трамваїв. <...> Довкола були зелені буйні сади передмість, білили суконки, дзвенів жіночий сміх [курсив мій – І. Р.]»³²⁹. Зорові і слухові образи органічно переплітаються, передаючи колорит провінційного південного міста, де спосіб життя протікає з давно узвичаєним ритмом: «Лапаті волоські горіхи простягали з-за штахет свої гілляки до нього, срібليсто світилися в темних гущавинах маслинові деревця, на вузьких вулицях віття платанів куйовдило його чорноволосу голову»³³⁰.

Художній простір в оповіданні поступово розширюється, його тотальну розімкненість автор передає ольфакторною, звуковою і зоровими деталями: «Гаркавий минув останні підміські городи, останні баштани, а тоді – ніздрі його розширились, втягуючи теплий запах, а вуха наповнились леготом пшеничних, безкраїх ланів»³³¹. Інші просторові подробиці несуть на собі додаткове навантаження, вони покликані передати невизначеність, що раптом постала перед головним героєм, оскільки його втеча з кавалерійської школи не була планованою, а стала наслідком нагального внутрішнього саморуху.

Невиразність становища персонажа передано через обмеження зорового сприйняття подальшого шляху: «Дороги розходились в обрій, що заманював, в

³²⁸ Липа Ю. Гаркавий... – С. 325.

³²⁹ Там само. – С. 326.

³³⁰ Там само.

³³¹ Там само.

обрій яснолазуровий, рівний, як циркулем обведений, омкний обрій Херсонщини»³³². Чітка лінія горизонту притягує до себе погляд, цементує його, наділяє зображуване певною статикою, тоді як незвичний емотивний епітет *омкний* [збентежений, знічений, зніяковілий – І. Р.] окреслює нечіткість і неясність життєвої ситуації, в якій опинився персонаж. Останню обставину посилює усунення будь-яких орієнтирів у цьому безмежжі: «Нічого не було на дорогах»³³³). Позбавлений визначеності простір вабив Гаркавого своєю нерозгаданістю і неосяжністю; за лінією обрїю кінчалася межа відомого йому світу. Юнак готовий до змін у своєму житті: «Їхав широкий білим шляхом і тільки сміявся до світа сміливими, синіми очима. В палахкотінню сонця, в шевелінню нив, здавалось йому, – весь світ жде його вчинків...»³³⁴.

Херсонський степ зображений у Юрія Липи оццадно; природу степового краю урізноманітнюють непривабливі деталі: «село, сховане за побілені паркани з глини», «присадкуваті хати, що глипали на нього темними шибами з-поміж мальв, бузку і циній», «кілька тополь затінило йому шлях», «між тополями горбився журавель придорожньої криниці», темна пляма гаю – хутір. Опис несе на собі виразні ознаки неспокоїної доби.

Із степу персонаж потрапляє в локус хутора; картина, що відкрилася йому, викликала збентеження і неспокій: «ворота були повалені, знагла, згнівна», «втоптаний в калюжу лежав напіврозчинений сувій самотканого полотна. Мов хтось у втечі згубив його», «в прямовиснім сонячнім промінню стояли порожні повітки, клуня і біла хата з темним нутром, з дверима, безсило роззявленими, як рот несподівано вбитої людини», «розбиті вікна», «в хаті було все перевернено», «на розбиті скрині кинено розпорошені подушки ліжка з постіллю, лампу. Пух літав по хаті, а з-за нього видно було порушені з місця образи на покутті – грошей тут шукали»³³⁵.

³³² Липа Ю. Гаркавий... – С. 326.

³³³ Там само.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Там само. – С. 327.

Для Гаркавого хутір був незвичайним світом, наповненим особливою атмосферою, з притаманним тільки йому «голосом», де вершиною ідилії було «бриніння бджіл, як рівний гуд тисячі камертонів». Юрій Липа використав звукові образи для маркування трагічних зміщень і ненормальностей, що відбулися в просторі хутора: «перейшов його кінь, гремлячи копитами», «на той грохкіт копит десь далеко відповів жалісним скавчанням, немов битий, немов ранений пес», «раптом щось хляснуло», «на тин вискочив великий півень <...> Але не запіяв», «болісний старечий кашель і глухий стогін», зойк «Боже мій, Боже!», «лементуючи викотилася бабуся Домінікія <...> заголосила», діти «зажебоніли швидким скигом», «з вереском висипали на подвір'я опецькуваті качки і пішли, квачучи», «загавкали собаки», «закричав старечий жіночий голос», «приплинула хмара зойків». Насичення ідилічного простору хутора чужорідними звуками впереміж із загрозливою тишею («ніхто не відповідав», «і стало тихо», «і знов – тиша») приховує в собі щось непевне і тривожне, що викликає занепокоєння у юнака. Властивості локусу покаліченого хутора важливі для розуміння тих змін, що відбуваються з головним героєм. На питання «Хто це вас так, діду Саво?» Гаркавий чує відповідь: «Карателі, офіцери. Понасилано їх. З ваших, з гетьманців»³³⁶.

Прагнення відшукати правду і збороти кривду зіштовхнуло Гаркавого віч-на-віч з відділом карателів. У кавалерійській школі старшин юнак відчув на собі зневагу і прискіпливість ротмістра Анохина; в поведінці останнього проступала недобррозичливість і навіть якась ворожість, причин якої годі було дошукуватися. Та із справжнім неприятелем хлопець зустрівся тільки в просторі безмежного степу.

Демонізований образ ворога змодельовано в епізоді переважно за допомогою пейоративів: «Порожні, глузливі очі карателя, лице в гримасі наглої ненависті були дуже близько біля лица юнака. Одно з тих зненавиджених, звихнених, гнаних лиць, що втікали з Росії від своєї безглуздої російської смерті, один з тисячі наймитів, немилосердний, напіврозчавлений звір. То був

³³⁶ Липа Ю. Гаркавий... – С. 328.

чужинець і ворог»³³⁷. Розсічене і покалічене чужаком лице стали міткою дорослішання правдошукача. У глибоких роздумах приходять прозріння: «<...> невиразний уряд гетьмана в Києві, а тут скрізь по селах і містечках рухливі кінні відділи карателів з мертвими очима. Тисячі нагаїв і рушничних кольок спадали на рідну, на живу його країну, що напружилась в болю, а люди її розмовляли тільки по ночах таким самим, як цей паламар сухим зненависним шепотом»³³⁸. Так відбувається формальна зміна статусу персонажа, своєрідна ініціація-посвячення портупея-юнака у вояка: «<...> і мене тепер разом з вами охрестили. – Не подумав більше про школу. Школа зосталась за парканом»³³⁹. В оповіданні вдруге автор використовує різні маркери часу, пов'язані з певною годиною доби: «<...> стрімка і вже *сутінна балка* відділяла юнака від карателів. Затискуючи кулаки, дивився він, як на другім березі колеса останнього возу відбігають усе далі від нього – *у вечір, що був от-от за тим горбом...* [курсив мій – І. Р.]»³⁴⁰.

Отож, перипетії з Гаркавим (муштра в школі, втеча, відвідини хутора діда Сави, зустріч із карателями, «прозріння») сталися впродовж кількох годин одного червневого дня: від полудня до надвечір'я. У тексті оповідання вони займають перші три з п'яти виділених автором частин, що вказує на їхню важливість для розуміння характеру головного персонажа. Далі час прискорює свій темп: липнева зустріч учня-втікача з дядьком – колишнім полковником царської армії, а тепер штабним сотником гетьманського війська – зблизила його з повстанцями (четверта частина); наприкінці жовтня він уже керував повстанцями в одному з херсонських повітів; листопадове сонце супроводжувало загін значкового Гаркавого у дорозі до Жмеринки (п'ята частина). В останній частині оповідання темпоральний ритм максимально прискорюється («<...> гнати, гнати, гнати без кінця»³⁴¹), що передає стрімкість розгортання

³³⁷ Липа Ю. Гаркавий... – С. 330.

³³⁸ Там само. – С. 331.

³³⁹ Там само. – С. 332.

³⁴⁰ Там само. – С. 329.

³⁴¹ Там само. – С. 341.

визвольного руху в Україні. Така часова дискретність є потужним засобом динамізації сюжету.

Інші часові мітки в тексті пов'язані з конкретною історичною епохою, що дає можливість реконструювати, події якого року визвольних змагань зображено в оповіданні. Це зокрема репліка ротмістра Анохіна: «Ви ж є в своїй школі, в українській, в гетьманській...»³⁴². Відомий факт відновлення в 1918 році Єлисаветградського кавалерійського училища, яке готувало кавалерійські кадри для гетьманського війська.

Ще одним часовим маркером може бути згадка про штаб 3-го Херсонського корпусу, куди дістався небіж, розшукуючи дядька. Свою назву одне з військових з'єднань Армії УНР (попередня назва – 3-й Одеський корпус) дістало в липні 1918 року, його штаб розташовувався в повітовому місті Одеса Херсонської губернії. Ця важлива деталь допомагає розкодувати і замовчаний автором інший топонім. Саме до Одеси головного героя приводять перипетії, що сталися після самовільного від'їзду зі школи. Часовим орієнтиром може бути і згадка одного з побратимів Гаркавого про участь у київському курені смерті і заховану за пазухою шапку із червоним шликом, що знову-таки відсилає до листопада 1918 року. Тоді було створено «Курінь смерті» отамана Ангела, козаки якого відрізнялися від інших довгими червоними шликами на шапках. Непрямі часові координати містить і діалог Гаркавого з дядьком про основні вектори української внутрішньої політики. Колишній царський офіцер констатує: «<...> наш гетьман російської школи, хлопче: він не знає інших способів правити, як російські. Краще вже російська, як нема кращої. Але він буде! – гарячивсь дядько. – Він зібрав цвіт Петербурзької імперії коло себе. Які адміністратори, знані на весь світ...»³⁴³.

Неприйняття такої політики гетьмана приводить головного персонажа в ряди повстанців, він тепер шанобливо вимовляв імена «методичного і невсипущого Петлюри, палкого Шаповала, суворого Натієва, ерудита

³⁴² Липа Ю. Гаркавий... – С. 322.

³⁴³ Там само. – С. 326.

Грушевського»³⁴⁴ – тих, хто згодом проголосить Директорію УНР. Правління гетьмана Павла Скоропадського й антигетьманське повстання припадають на весну-осінь 1918 року. Тож із певністю можна констатувати, що зображені письменником події охоплюють часовий проміжок від червня до листопада 1918 року.

В оповіданні натрапляємо на елементи географічного коду, завдяки яким зображуване набуває чітких і певних просторових координат: Лебединівка, Морганівка, Мелітополь, Київ, Херсонщина, Чигиринщина, Україна «з тисячма горбів, доріг і стежок» тощо. Літера «С.» замість назви містечка, куди прибуває загін Гаркавого з особливою місією, передає не тільки його принципову невизначеність, але й узагальненість.

Названі географічні точки передають масштаби охопленого національно-визвольними змаганнями українського простору. У подальших намірах змужнілого в бойових сутичках значкового Гаркавого простір розростався до вселенських масштабів: «Тепер на Київ, а там на Москву – усміхнувся вискалом і, схилившись, пробував одночасно, чи добре стоїть максим. – А там може, – випростувався і глянув так, якби море перед собою побачив, – може й треба буде й проти цілого світу...»³⁴⁵.

Як бачимо, просторово-часовий континуум художнього світу оповідання «Гаркавий» окреслений досить чітко: реальні географічні координати України вписані в конкретний, визначений історичними і соціально-політичними подіями першої чверті ХХ століття час. Разом з тим час і простір поставлені в залежність від настанов і дій української людини, котра виборює волю рідній землі. Юрій Липа повсякчас спонукає свого героя до екзистенційного вибору, перевіряє його на здатність до дії, вчинку, що допомагає розкрити його яскраві індивідуальні риси.

Уже в «Нотатниках» простежується характерна для письменника тенденція іменування персонажів: їх не всіх названо по імені, іноді прозаїк

³⁴⁴ Липа Ю. Гаркавий... – С. 334.

³⁴⁵ Там само. – С. 342.

задовольняється тільки прізвищем чи іншим способом називання. Гаркавий не виняток, читач не має змоги довідатися його ім'я. Така примітна особливість дає ключ до розуміння образу, художнього задуму й авторської концепції в цілому. Головними героями малої прози Юрія Липи є споборники Української Ідеї та Самостійної Української Держави. Повстанці хоч і відзначаються особливим молодецтвом і бравурністю, але ніколи не перетворюються на стихійне збіговисько галабурдників і насильників чи ватагу здобичників і бандитів. Це вояки-відчайдухи, котрі живуть за законами військового часу; вони приривчені до усталених статутних взаємин, що ґрунтуються на принципах суворої субординації і забезпечують бойову злагодженість загону. Звідси – лаконічна форма називання тільки за прізвищем чи військовим званням.

Прізвище головного героя *Гаркавий* використано в тексті 102 рази; його денотативне значення прозоре, оскільки гаркава людина нечітко вимовляє окремі звуки і через цю мовленнєву ваду вирізняється з-поміж інших. Відтак прізвище має високий рівень конотативного навантаження і пов'язане з прагненням письменника розкрити внутрішній світ свого героя, а головне – підкреслити його особливість, інакшість. Він завжди буде виділятися чи то в товаристві учнів-кавалеристів, чи в гурті повстанців. Юрій Липа вдається і до інших різновидів номінації: допоки Гаркавий перебуває в кавалерійській школі його називають переважно *портупей-юнаком*; статус кращого вихованця підкреслено загальником *першень*; у збуреному визвольним рухом і повстаннями просторі це молода людина, *юнак*; і тільки після «хрещення» карателями і по досягненню певного військового статусу персонажа йменовано *значковим і командантом*.

Читач нічого не знає про минуле життя Гаркавого, реконструювати окремі його фрагменти допомагають згадки про «дерев'яну скриньку з бритвою для гоління, заяложеною «Гіпологією», свяченою проскуркою від матері, убогої крамарки, і трьома листами від панни з Мелітополя»³⁴⁶. Отож походить

³⁴⁶ Липа Ю. Гаркавий... – С. 325.

персонаж з небагатої міщанської родини, мав тільки матір, котра благословила в світи, захоплювався наукою про коней, знав усе про цих тварин та історію культури верхової їзди. Згадка про земляків з Мелітополя, котрі вводять його в повстанське середовище, остаточно потвердила малу батьківщину персонажа.

Оповідання характеризується винятковим динамізмом: місце дії змінюється стрімко, невблаганно швидко протікає час, головний герой сторчголів кидається у вир подій, кожного разу потрапляючи в карколомні ситуації. Із цією зовнішньою рухливістю пов'язані помітні зміни у вигляді і почуттєвій сфері персонажа. Статичного опису зовнішності юнака в оповіданні немає. Окремі портретні деталі органічно вплетені в сюжет і з'являються фрагментарно. Скажімо, худорляву статуру хлопця лаконічно означає заувага *сухий*; ніс із горбинкою (*горбоносий Гаркавий*) надає обличчю мужнього виразу; коротка вказівка на *дев'ятнадцятилітні очі* акцентує вік юнака; розпорошені в тексті подробиці про *чорновоłosу* чи *чорну голову*, *чорні брови*, *сині глибокі очі* допомагають уявити красивого молодюсінького брюнета з проникливим поглядом. Примітки «він же був першень», «він завжди їх провадив, був на чолі» «увага інших завжди додавала йому бадьорості»³⁴⁷ констатують лідерський статус у товаристві однолітків. Подекуди в цих ошадних портретних мазках проступає щира симпатія автора до персонажа: ось під час вишколу юнак грає своїм конем, відчуває перевагу над іншими, його «гостра мармузка <...> знов блимнула усмішкою»³⁴⁸.

У сутичці з Анохиним деталі психологічного портрета виокремлюють головні риси характеру Гаркавого. В реакції на дошкульні і безпідставні докори ротмістра проступає натура горда, незалежна і значною мірою чутлива. Від голосу і наказів вихователя *Гаркавий стиснувся*, йому *червоним полум'ям запалало лице*, *щюки зблідли під смагою*. Упевнений і розкутий у товаристві, тепер він відчував збентеження: *трохи зарум'янений*, *поправляв чорне волосся*.

³⁴⁷ Липа Ю. Гаркавий... – С. 324.

³⁴⁸ Там само. – С. 321.

жартував. У його реакції на ротмістра відчувається якась внутрішня напруга, колосальні зусилля впоратися з власними емоціями: «З лица його зник усякий вираз, він застиг під поглядом ротмістра», «дивився, не моргнувши», «відповів глухо», «лице мав скупчене». Наказ Анохина іншому юнакові провадити стрибки здійснює хвилю обурення в душі Гаркавого: «Не він?» – підборіддя Гаркавого задрижало, немов би хтось ударив його в лице. Він не дивився ні на кого: хто знає, може товариші тішилися з нього, гордівника, з його пониження. Над собою чув ще ворожий голос начальника. Раптом, здалось йому, все довкола спорожніло. Все, що з ними в'язало, обірвалось. Школа відійшла від нього, і він зістався сам. Він опустив на хвилю голову, – йому забракло віддиху»³⁴⁹.

Крицева вдача не визнає ніякої наруги; рішення з'являється саме собою: «Гаркавий випростувався на коні <...>. План, що саме зродився в нім, запульсував живою кров'ю. <...> – Пане ротмістре, прошу дозволити ще на один скок. – І тут зимний вираз зник з його лица, він усміхнувся гостро, по-козацьки, стягнув чорні брови, – і, не доходяючи відповіді, пустив коня галопом. Він ще обернувся і глянув на всіх – ніздрі його роздimalись, очі горіли. – Він кпить із начальства! – крикнув Анохин, а перед його очима швидкий вузол м'язів, енергії і волі котився все далі, швидше, швидше, швидше. Ось кінь із їздцем затримався секунду перед високим парканом, що відділяв школу від вулиці. Гаркавий майже ліг на шию коневі – і кінь метнувся заячим кидом і скочив, – завис у повітрі і зник з юнаком за муром»³⁵⁰.

Свідки по-різному сприйняли відчайдушну витівку кращого учня школи: старшини і юнаки відчували спад напруги, ротмістр погірдливо обізвав юнака чваньком, а начальник школи Курило побачив у ньому доброго хлопця, вродженого кіннотника. Для самого юнака взяття муру-перешкоди стало екзистенційним вибором, що й потвердило його здатність до керування власною долею.

³⁴⁹ Липа Ю. Гаркавий... – С. 325.

³⁵⁰ Там само.

Наступна картина передає контрастні до попередньої почуття персонажа. Вони відтворені зримо, конкретно, іноді опосередковано, але гранично точно і з виразною мотивацією. Простором розгортання дії стає внутрішній світ героя. Оповідач емко описує емоційний зрив утікача, детально зображує кінесику персонажа під час верхової їзди («напружена, радісна скаженість галопу, зрив від землі»; «рівніший галоп коня»; «їхав, дрижачи від радості в своїй найглибшій глибині, назустріч новому», «дивився направо і наліво ще трохи отуманений, широко розплющував свої дев'ятнадцятилітні очі»; «їхав широким білим шляхом і тільки сміявся до світа сміливими, синіми очима»), передає пульсуючу думку («Вперед, Гаркавий! Вперед, Гаркавий!»), зрештою прямо називає емоцію («почув в собі радість несказанну»³⁵¹).

Особливе смислове навантаження в цій картині мають звуки, які, трансформуючись, передають внутрішнє збудження і неприховану радість головного героя: кінь під ним копитами заграв «сигналову мелодію», «свист повітря в вухах», «— Атос, Портос і Арамис, — вистукували магічну формулу копита араба, — Атос, Портос... Атос, Портос... — Під музику тої формули линули мрії», «— Вперед, Гаркавий! — гукнув на весь голос, і тільки високо в небі відповіла йому треллю упита сонцем і вітром пташка»³⁵².

Важливим для розуміння характеру Гаркавого є оніричний стан, де межа між реальним та ірреальним стає невидимою. Роздолля степу викликає у героя мрії. Романтичні картини викликані й багатою уявою, й особливою психічною реакцією на втікацьку витівку. Подумки він переноситься в легендарну епоху королівських мушкетерів: «Потім подумав про Великі пригоди, оттакі як він читав у грубій книжці, у «Трьох мушкетерах». <...> віття платанів куйовдило його чорноволосу голову, — а він проїздив серед них, неначе проваджений зіркою. Йому здавалось, що він їде в якихось таємничих справах через незнані краї, де треба бути дуже швидким. Він приспішив араба: кінь пішов рясно,

³⁵¹ Липа Ю. Гаркавий. — С. 326.

³⁵² Там само. — С. 326.

копита його мовби заграли сигналову мелодію. Хто знає, може треба рятувати самоцвітний нашійник королеви, її листи? Хто знає, може рятівника на перехрестях, у заїздах, у шинках очікують підступні ворожі шпади? – Атос, Портос і Арамис, – вистукували магічну формулу копита араба, – Атос, Портос... Атос, Портос... – Під музику тої формули линули мрії. Юнак був бистрий, як рись, карав злочинців без пощади, рятував невинних, здобував фортеці, переживав бійки, зустрічі, суперечки... Потім рука вищої істоти в королівському уборі біліла перед ним, – він доторкався її побожними і вдячними устами. Потім музикальний голос урочисто і дзвінко вилічував його заслуги, і крізь відчинене вікно палацу до нього долітали захоплені вигуки юрб... О, Велика пригоро!»³⁵³.

Уява дала можливість персонажу переміститися в інший просторово-часовий вимір, зануритися в світ улюбленого літературного твору, зрештою поринути в своє майбутнє. Перекидаючись думкою в далеку пригодницьку епоху, Гаркавий живе за кодексом честі мушкетерів XVII століття. Уява дозволяє йому побачити майбутнє, домислити себе в іншому просторово-часовому вимірі, вигадати справедливий порядок існування й укладу світу. Вихід у фіктивний простір і час гармонізували ситуацію, разом з тим мрія-видиво засвідчила піднесеність, романтичність натури Гаркавого, підкреслила бажання завжди бути першим і кращим. Герой не байдужий до слави, до справедливого визнання своїх здобутків. І це не гординя чи марнославство, а прагнення мрійника вирватися із сірої буденності, бути справжнім лицарем. Та найвагомим в оніричному стані його свідомості є осягнення власної місії, що полягає в покаранні злочинців і порятунку невинних попри всі небезпеки, що чатують на правдошукача. Найбільш глибокі людські чесноти відтепер можуть проявитися і в його реальному житті. У такий спосіб письменник potwierдив шляхетність і дорослішання персонажа, готовність споборника справедливості до відкритої дії та чину.

³⁵³ Липа Ю. Гаркавий... – С. 326.

у пориві направити кривду, заподіяну карателями дідові Саві, головний персонаж пустився наздоганяти загін «приборкувачів» селян. Сцена гонитви виписана експресивно, основна увага зосереджена на психологічному стані збуреного шквалом емоцій персонажа. «Благородна сталь розсудить нас, – промовив у пориві, в унесенню до їх довгих тіней, що втікали, – ви нужденні!»³⁵⁴. «Велика пригода» обернулася фізичною і духовною зрілістю, що засвідчено мутацією голосу Гаркавого: «Голос був сильний, голос того, хто зрозумів щось дуже глибоке, явне, розпросторене»³⁵⁵. Так Юрій Липа відкриває читачеві таїну неймовірно швидкого становлення цілісної особистості; кожен змодельований епізод чи кожна використана деталь служать досягненню цієї мети.

Кінець літа наздогнав Гаркавого в Одесі, де він розшукав свого дядька, якого, очевидно вважав авторитетною людиною. Іменитий родич висміяв зусилля дивакуватого санкюлота відшукати правду. В словесному зударі родаків перемагає вчорашній портупей-юнак. Сцена зустрічі цікава увагою автора до зовнішнього вигляду Гаркавого, його поведінки, за якими і проступає непересічна натура прихильника справедливості. Акцент зроблено на окремих подробицях, серед яких важливі непрямі характеристики динамічних станів персонажа: «дивився без усміху», незвичайно гострий тон, «що ним заговорив цей виснажений, сухолиций, з запаленими синіми очима, обідранець», «Гаркавий задихувався, повторяв слова, затискав кулаки, міряючи гнівними очима елегантні юрби перехожих», «випростувався», «став відразу стрункий і гарний, як променистий», «сказав, задихнувшись», «Гаркавий мовчав», «і небіж, і дядько стояли напроти себе, напружені, – кров темніла під засмагом їхніх щок. Гаркавий зблід і похитав головою», «вицідив крізь зуби з натиском на кожнім складі», «сказав Гаркавий глухо, і груди його високо підвелися»³⁵⁶.

Правдоборча програма героя зводилася до простих істин: «Правда – це те, щоб люди були для людей людьми! – високо і різко говорив той. – Щоб не

³⁵⁴ Липа Ю. Гаркавий... – С. 329.

³⁵⁵ Там само. – С. 332.

³⁵⁶ Там само. – С. 334.

кривавились спина людям, українцям. Щоб люди наші жили повно, просто, міцно, чесно... <...> Я вільна людина і хочу, щоб моя кров, мої брати теж були вільні»³⁵⁷. Цитовані репліки свідчать про колосальні здвиги у свідомості героя. Гаркавий – сильна особистість, котра свідомо власної національної тожсамості, свідомо тих кривд, яких зазнає її народ, притомна тих вчинків і дій, до яких вдається у справі оборони окривджених. Позиція відносно головного конфлікту доби, шляхетні помисли наділяють персонажа функціями героя-борця, команданта повстанців. Харизматичність ватажка вабила до нього нових людей; він мав на них неабиякий вплив, «жив пульсуванням їхньої крові»³⁵⁸, «він прив'язав, оплутав людей собою і зжився з ними»³⁵⁹. Окрім того провідник у суворих повстанських буднях знаходив місце гумору і жарту (епізоди з «вільним входом» і «платним виходом» для міщан на виставі повстанців; «похорон» режисера). Усі виклики повстанського життя сприймав сміливо і дерзко як «ще один скок. <...> Він почував себе так, як тоді в школі перед скоком, тільки тепер мур був вищий, невиразніший, темніший»³⁶⁰. Як бачимо, характер головного героя подано в динаміці, автор розкриває його поступово. Основна увага прикута до взаємин Гаркавого з іншими персонажами, до його думок і вчинків.

Герої Юрія Липи кожен по-своєму осягають ідею боротьби, яку вони ведуть з осоружними ворогами. І якщо для Гаркавого ситуативно це були спочатку російські карателі, дружинники, добровольці, то із часом головний герой оповідання усвідомлює проблему значно глибше. Найбільш загрозливим виявився ворог внутрішній, що роз'їдав українство зсередини і перетворював його на недієздатну аморфну масу. Спочатку нечіткі обриси цього противника проступають у типовій атмосфері містечка «С.», увиразненій лаконічною пейзажною замальовкою: «<...> на кілках високих тинів виблискували *байдуже* полив'яні горщики; за тинами золотилися осінні сади, а з тої зелені і

³⁵⁷ Липа Ю. Гаркавий... – С. 333.

³⁵⁸ Там само. – С. 338.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Там само. – С. 341.

багриця виглядали на світ темні *шиби хат, очі недовірливі, незачитайливі* [курсив мій – І. Р.]»³⁶¹. Таким підозрливим, знеохоченим до суспільного життя могло бути будь-яке містечко Херсонщини, Катеринославщини чи Поділля.

Гаркавий уважно придивляється до містечкового люду, з-поміж якого не виділяється жоден індивід: «В ганчірках, панчохах, клуночках вони ховали свої гроші, свої страхи, свої надії й клали все під припічки, під лави хат, закопували по клунях. Вони боялись села, бо приносило криваві несподіванки, лякались міста, бо давало залізні накази. Їм були ненависні і рушничні стріли, й голосна команда, й громи військових тулумбасів. Тепер не було влади, здавалось їм, і вони раділи»³⁶².

Юрій Липа нещадний у своїх оцінках апатичної, боязливої міщанської спільноти. Поступово в оповіданні вирізьблюється її тварне єство, де нівельовано соціальні, статеві, вікові і які завгодно інші індивідуальні особливості, окрім «<...> спітнілих лиць із вимогливими, розкритими, мов би пташачими горлянками. Нічого не можна було зрозуміти: то був рик, геготіння, вереск, квичання»³⁶³. Портрет спраглого видовиськ дикого юрмища доповнено його реакцією на поставлену повстанцями виставу: «Як малі діти, душачись од безеценства, барашкують, зариваються в теплий кожух, – так знавісніли вони від сміху. Він жер їх мов вогонь сухі сяги дерева. Нестримливість опанувала всіх»³⁶⁴.

В уяві Гаркавого, котрий спостерігає за натовпом, зринає колоритні фантазмагоричні образи істот з ірреального світу: «<...> в темряві лазять сонні, сліпі й потужні звірі. Він відчував близько їх гарячі нетерплячі віддихи. Чув шарудіння тіл, скреготи, ступання важких лап. Він уже бачив, немов обриси чогось знайомого: обличчя в усміху і неприязні, в скоку і безпорадності. <...> І нагло жаль йому зробилось їх: здавалось йому, тисячі мохнатих сліпих чол коло

³⁶¹ Липа Ю. Гаркавий... – С. 338.

³⁶² Там само. – С. 339.

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ Там само.

Його ніг просять покірно по-звірячому співчуття, визволення, провадження. Почував себе висловом цих невиразних докола»³⁶⁵. Поступово головний персонаж оповідання починає відчувати свою відповідальність за цю знеособлену юрбу, усвідомлює власне призначення у боротьбі за українську людину й Українську Державу.

Висновки. Аналіз художнього світу оповідання «Гаркавий» дозволив виявити типологічну подібність твору з малою прозою «Нотатників». Їх споріднюють тема національно-визвольної боротьби, принципи архітекτονіки і моделювання характерів персонажів. В образі Гаркавого можна відшукати чимало типових для героїв Юрія Липи рис. Його схожість з Рубаном чи ковалем Супруном полягає у запальності, якійсь позитивній фривольності, вправності смакувати небезпекою. Винятковості цим лицарям надає вміння сприймати життя в категоріях добра і зла, прагнення до справедливості, відкритість до чину. Висока громадянська культура, вольова зібраність, безкомпромісність і дух непохитності надають цим образам непідробної шляхетності.

Героїчне начало малої прози обумовлене громадянськими й естетичними пріоритетами Юрія Липи. Письменник був учасником визвольної боротьби, його враження від буремних літ були багаті на колоритні подробиці, утримували рельєфні характери людей, котрих довелося спізнати. Невідбутна пам'ять своєрідно модифікувалася в художньому світі малої прози митця, зокрема і в оповіданні «Гаркавий». Тож можна лишень здогадуватися, чому оповідання не було включене самим автором до «Нотатників». Певна, інтерес до творчості Юрія Липи не згасатиме, її актуальність у наші дні визначається безумовною сучасністю ідей письменника і мислителя.
